

Віталій Жигола
(старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ)

ГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА XVII–XIX СТОЛІТЬ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ

Важливою складовою дослідження фортифікаційних споруд Старокиївської гори є аналіз графічних джерел середини XVII – середини XIX ст.: гравюр, картин, мап, схем, планів і навіть фото. Вони доповнюють писемні та археологічні дані про захисні споруди та іноді становлять єдине джерело про певні їх конструктивні особливості, розміщення, перепланування та припинення функціонування.

Ключові слова: Київ, середина XVII – середина XIX ст., історична топографія, графічні джерела, захисні споруди.

Важной составляющей исследования фортификационных сооружений Старокиевской горы есть анализ графических источников середины XVII – середины XIX в.: гравюр, картин, карт, схем, планов и даже фото. Они дополняют письменные и археологические данные об оборонительных сооружениях, а иногда составляют единственный источник сведений о тех или иных их конструктивных особенностях, местах расположения, перепланировках и прекращении функционирования.

Ключевые слова: Киев, середина XVII – середина XIX в., историческая топография, графические источники, оборонительный сооружения.

The graphical analysis of the XVII–XIX ct. sources (engravings, paintings, maps, charts, plans and photos) is an important part of the Starokyivska hill fortifications' studies. Such studies can supplement the written and archaeological evidences of fortifications and sometimes they are the only source of information about the structural feature of constructions, their location, redevelopment and the termination of existence.

Keywords: Kyiv from the middle of the XVIIth to the middle of the XIXth ct., historical topography, graphic sources, fortifications.

Графічні джерела про історичну топографію Києва історики використовують у своїх дослідженнях, починаючи з XIX ст. Історіографія цього питання всебічно висвітлена в працях істориків та археологів, тож не будемо зупинятися на ньому, а лише зазначимо найголовніші з них [3; 6; 8; 9; 11; 12]. Варто наголосити, що вказані праці висвітлюють певні історичні періоди функціонування фортифікацій на Старокиївській горі, але нині немає узагальнювального дослідження щодо всього часу існування пізньосередньовічних укріплень від середини XVII до середини XIX ст., що й визначає актуальність статті.

З писемних і графічних джерел відомо, що до середини XVII ст. на Старокиївській горі не було дієвих захисних споруд, тож, побоюючись нових нападів польсько-литовських військ на місто, московські військові чиновники обрали саме територію «міста Володимира» та «міста Ярослава» (назви ділянок за сучасною науковою термінологією).

єю) для зведення нових укріплень, вважаючи це місце найпридатнішим для оборони. Їх зведено 1654 року, але докладний і повний їх план дійшов до нас тільки від 1695 року – відомий план полковника Івана Ушакова, про який ітиметься далі. Для повноти дослідження розглянемо й інші графічні джерела від середини XVII ст. із зображенням Старокиївської гори, зокрема ті, про які збереглися лише повідомлення [3; 11].

Першим графічним зображенням Києва XVII ст. вважають план-схему з гравюри в книжці Афанасія Кальнофойського «Тератургима» 1638 року. Основну увагу на гравюрі приділено Києво-Печерській лаврі та Печерську. Старокиївську гору зображено у віддаленій перспективі та досить схематично, лише із церквами та руїнами. Утім, вказано браму біля Воздвиженського храму: *«воротами повз замок, на високій горі споруджений, униз вхід»* [12, с. 332–333], ідентифіковану дослідниками як Київську.

Серединою XVII ст. датовано «Спеціальну» мапу Гійома Левассера де Боплана, на якій дрібно та схематично зображено лавру з укріпленнями, Верхнє місто до реконструкції, фортифікаційні споруди Замкової гори й Подолу [5]. До неї дуже подібна карта Київщини з атласу Блавіана, надрукована в Амстердамі 1662 року [8, с. 52].

Важливими є малюнки 1651 року голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, де на загальній панорамі міста зображено захисну стіну Замкової гори та подібні споруди на Подолі, але відсутні на Старокиївській горі [3, с. 26]. На особливу увагу заслуговують три гравюри Золотих воріт, на яких зображено не лише їх руїни, але й частину давньоруського валу «міста Ярослава» [4, с. 24].

Як зазначалося, 30 січня 1654 року російські військові спеціалісти – князі Ф.С. Куракін і Ф.Ф. Волконський – прибули до Києва для інспекції його фортифікації. Вони звітували цареві, що подільський острог і башти майже зруйновані, а укріплення Замкової гори в неналежному стані та займають не вигідну стратегічну позицію. Тож вони вирішили оновити укріплення Старокиївської гори. Як засвідчують розписні книги, вони мали задалегідь підготовлені плани та схеми, а також, після закінчення реконструкції Верхнього міста, надіслали цареві графічний звіт, який донині не зберігся [3, с. 11]. Варто зазначити, що через необхідність швидкого зведення захисних споруд їх вирішили будувати у вигляді дерев'яного частоколу та рову, адже під час російсько-польської війни (1654–1667) Київ і території на південь від нього потерпали в основному від набігів татар, які не використовували важких облогових знарядь. Утім, висока вірогідність війни з Туреччиною підштовхнула військове керівництво звести земляні вали на місці частоколу. Відповідними роботами в 1672 році керували полковник та майор фон Залени. За текстовим розписом до кресленика відомо, що роботи провадилися на його основі, і 1673 року Ю.П. Трубецький надіслав його до царя, але кресленик не зберігся. У 1674 році А. Свіязєв та І. Іваницький здійснили низку важливих реконструкцій за встановленим планом, який також не вцілів. З писемних джерел відомо, що подекуди були прибрані дерев'яні стіни, досипані вали, а башти поступилися місцем розкатам [1; 3, с. 11].

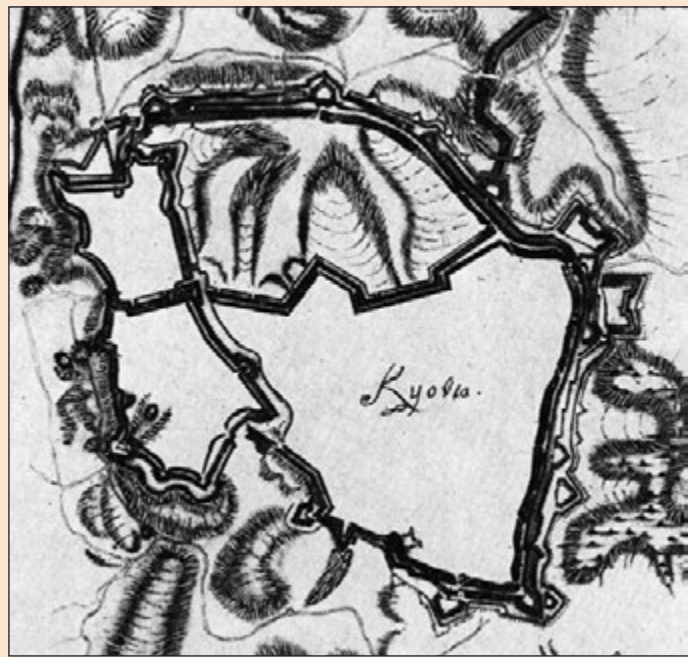
У 1675 році воєвода А. Голіцин наказав М. фон Залену звести вал усередині «міста Ярослава» від Золотих до Михайлівських воріт. Результати були зафіксовані на кресленіку (не зберігся). У 1680 році за царським наказом воєводі київському Івану Большому Хітрово складено кресленик міста, але й цей документ вважають втраченим.

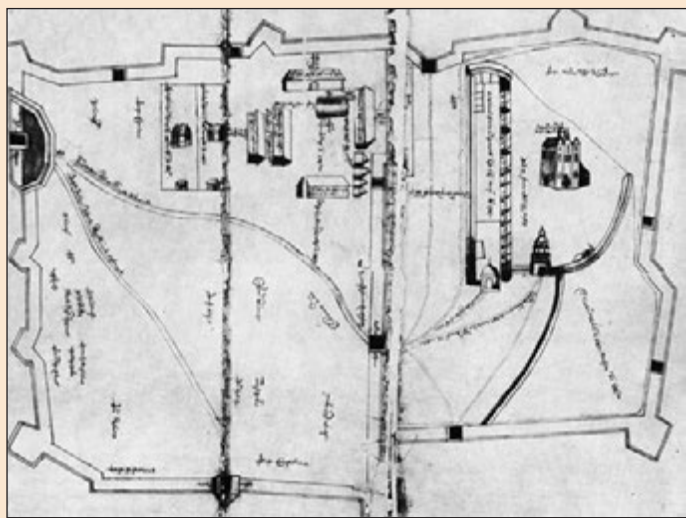
В.О. Харламов припускав, що виявлений дослідниками план з написами німецькою мовою та зображенням розміщення полків, виходячи з їхніх назв, виготовлено до 1706 року, і, можливо, він був оригіналом або копією плану 1680 року (рис. 1). Л. Пonomаренко вважає, що цей план виконав інженер капітан Брилев у 1706 році [11, с. 66].

Важливе значення має складений І.В. Бутурліним у 1688 році кресленик «міста Володимира» та «Михайлівського відділення» (за нинішньою термінологією – «міста Ізяслава»). Це – перший достовірний план захисних споруд Старокиївської гори, що дійшов до нас. Він був виконаний на прохання настоятельки місцевого жіночого монастиря у зв'язку з межовими питаннями, тож містить докладну інформацію, із промірами всіх ділянок і відстаней від будинків і валів (рис. 2). На ньому подано всі виводи, брами та хвіртки, які пізніше відобразатиме та підписуватиме І. Ушаков. Проте й на плані 1688 року (як і 1695 року) подані спрощено геометричні абрисы стін: обидва відділення Верхнього міста окреслені як два чіткі прямокутники зі спільною стіною; так само спрощено відображено місця, де лінія валів змінюється через вигини схилів Старокиївської гори (це стосується, насамперед, західного краю «міста Володимира» та східного краю «Михайлівського відділення») [2; 3, с. 16–17].

Складання плану І. Ушакова було заплановане за декілька років до остаточної редакції документа, але остання постійно відсувалася, оскільки тривали ремонт та добудови фортифікаційних споруд. План базується на раніших креслениках і доповнений ситуативними даними на 1695 рік. З планом І. Ушакова пов'язано кілька спірних питань, особливо про час його складання. В.О. Харламов стверджував, що план складено в 1693–1695 роках і має пізніші дописи та домальовки, через що окремі дослідники датували документ початком XVIII ст. План виконаний на папері, що використовувався і в XVII, і в XVIII ст. Ще однією проблемою є згасаючі підписи. В.О. Харламов вважав, що йому вдалося точно відтворити написи, залучаючи спеціалістів і використовуючи знайдений «Расписной список Києва» 1695 року.

Рис. 1. План Києва. 1706 р. (?)

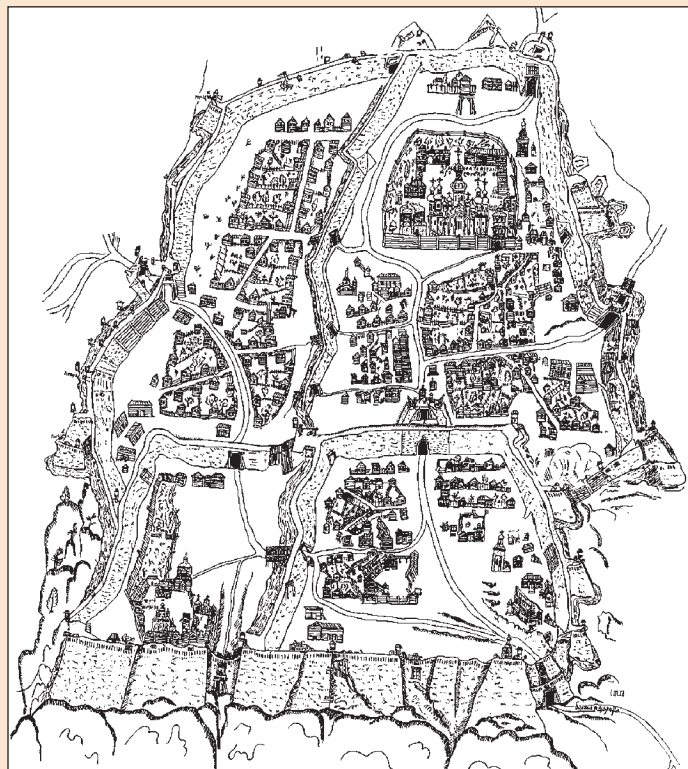
Рис. 2. Кресленик «міста Володимира» та «міста Ізяслава». 1688 р.

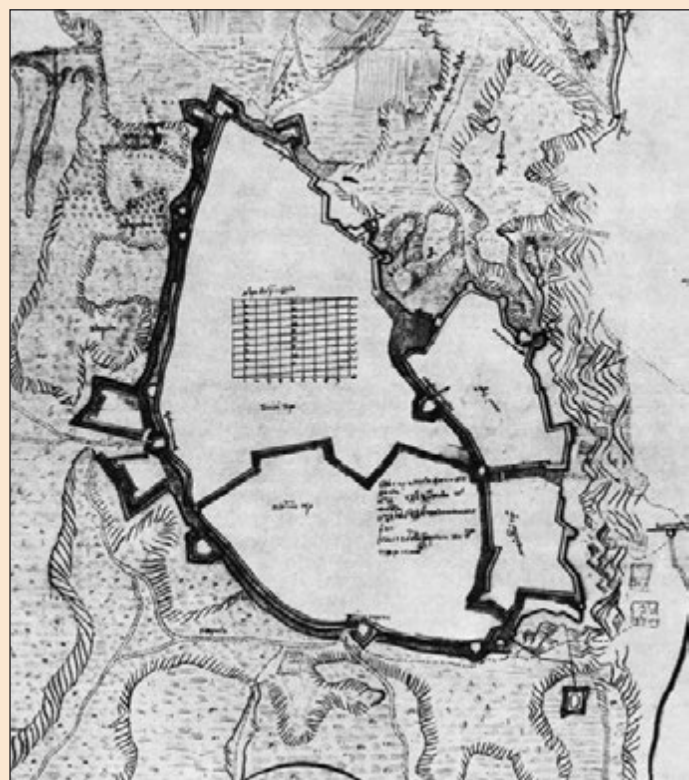

План – немасштабний і подекуди схематичний. Схематизація застосовується, зокрема, у зображенні захисних споруд як прямокутників та у нанесенні на план умовних зображень (наприклад, зображення Кловського струмка). Водночас на плані намальовані циркуль і вимірювальна лінійка з написом «размер». План виконано методом перспективного зображення, що й вплинуло на його немасштабність, хоча частково збережено пропорції в дистанціях між об'єктами. Ця техніка дозволяє побачити не тільки планування, але й конструктивні особливості захисних споруд (рис. 3). Важливою особливістю плану І. Ушакова є й те, що на ньому вперше зображено три основні райони Києва, тож є можливість порівняти захисні споруди Старокиївської гори, Подолу та Печерська.

В.О. Харламов на основі плану та розпису 1682 та 1695 років зробив опис

Рис. 3. Реконструкція плану Києва. 1695 р. (за В.О. Харламовим)

Рис. 4. План Верхнього міста, датований межею XVII–XVIII ст.

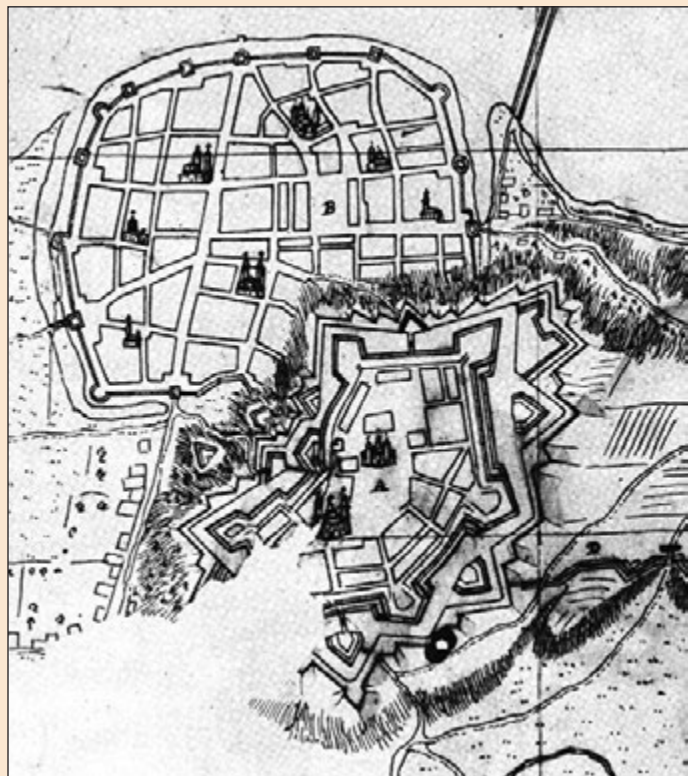
конструкції фортифікацій. Так, залишки давньоруських валів досипали, верхівку розширили до 6 м, на неї наклали дерев'яні колоди, загострений кінець яких виступав у бік поля. Поверх них насипали земляний бруствер, у якому влаштували бійниці для артилерії та стрільців. У 1670-х роках деякі башти замінили на розкати, що добре помітно на плані в північній частині «міста Володимира». На особливу увагу заслуговує конструкція брам. Найпростіша була Михайлівської брами – зрубна, перед нею влаштовано підйомний міст. Софійська брама, перед якою теж був подібний міст, мала подвійні вали, а зовнішній увінчувала дерев'яна вежа із щонайменше двома гарматами. Подвійний вал, імовірно, мала також Київська брама. Обидві мали земляний бруствер з бійницями та частокіл. Хвіртки укріплені дерев'яними конструкціями [3, с. 31–36; 6, с. 900].

З великою імовірністю можна стверджувати, що план 1695 року відображає вигляд захисних споруд не лише наприкінці XVII ст., але й протягом усієї другої половини того ж століття. Водночас зазначимо, що цього часу мали місце й деякі зміни. Так, у розпису Києва 1682 року знаходимо: «Поверх Николаевских ворот вал у 12 сажень» [6, с. 900], а вже через 13 років по тому план І. Ушакова фіксує (з підписом) Миколаївський вивід. Отже, браму було перебудовано у вивід, хоча це й не привело до кардинальних змін у вигляді фортеці Старокиївської гори.

Межею XVII–XVIII ст. (за палеографічним аналізом) датують план Верхнього міста, складений під час або після реконструкції (рис. 4). Імовірно, це перший план укріплень, не виконаний перспективним чи ортогональним методом (перший за умови прийняття датування 1706 р. згадуваного

Рис. 5. План Галларта. 1706 р.

Рис. 6. Перший інструментальний план міста. 1745 р.

вище плану без підпису). На плані є деталі, які зафіксував І. Ушаков (вали, стіни, брами, виводи, остроги), витримано масштаб, що засвідчують дані інструментального плану 1745 року [3, с. 11].

У 1706 році Галларт склав план, який схематично відображає три київські райони із захисними спорудами. Верхнє місто показане як цілісний комплекс із позначенням кварталів і двох монастирів. Захисні споруди окреслені дуже умовно та згідно з традицією схематичного зображення укріплених міст на мапах (рис. 5). Зокрема, на Старокиївській горі лише здогадно вказано Київську браму та дорогу на Поділ [11, с. 66].

М.І. Петров згадує про плани окремих частин міста 1713–1715 і 1719 років, П.Г. Лебединцев – 1718, 1728, 1731, 1740 і 1745 років, але спроба Л. Пономаренко відшукати їх не мала успіху [11, с. 66]. Можливо, ішлося про план маєтків Микільсько-Пустинного монастиря 1713–1715 років, але

вони неінформативні стосовно дослідження фортифікацій [8, с. 59]. На гравюрі XVIII ст. Київ зображено з боку Дніпра, але на ній не вказано захисних споруд [8, с. 44].

Закладанням у 1745 році першого інструментального плану міста розпочався новий етап картографування Києва. План знято Київською інженерною командою за допомогою вимірвальних приладів. На ньому позначено квартали та деякі об'єкти, простежуються наслідки перебудови укріплень під наглядом фельдмаршала Мініха 1732–1737 років у зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною. Тут Софійська брама названа Київською (помилка автора підписів); на місці Київської зображено вивід без позначки брами; також не позначено дорогу на Поділ уздовж Киселівки (на відміну від попередніх мап); Михайлівська брама не підписана, на її місці вказано розрив валу. Кількість виводів – така сама, як і на плані 1695 року (рис. 6).

Наступне картографічне джерело – «Генеральний план усім трьом київським фортецям із ситуацією біля них, складений 1750 р.». План виконаний якісніше за попередній, об'єкти на ньому позначено детальніше. Автори «повернули» Київську браму та проілюстрували її конструктивні особливості – два ряди валу (рис. 7).

Л. Пономаренко згадує про карту 1748 року, на якій зображені околиці міста, але масштаб у 3 версти в дюймі не дозволяє розглядіти конструктивні особливості захисних споруд [11, с. 66].

1753 року під керівництвом Данила де Боскета складено «План Положение местамъ вокругъ Киева с показаниемъ ближнея ситуации». Подача Старокиївської фортеці тут зовсім не відповідає реаліям: це – ідеальне коло з дев'ятьма бастіонами та трьома брамами (Київська зображена), хоча позначено внутрішні вали, що поділяють Верхнє місто на три частини. Також де Боскет у 1746 році склав якісну «Карту в окрузі Києва», але масштаб 13 верст у дюймі унеможливив зображення захисних споруд [6; 11, с. 66].

Незалежно від попередніх і значно реалістичніше накреслено план 1768 року. У 1774 році створено «План Старокиївської або Верхнього міста фортеці з позначенням її головного укріплення внутрішньої фортеці та з вказівкою в ній казенного будівництва», виконаний київським прапорщиком Кузьмою. На основі двох указаних 1780 року складено «План Києво-Печерської, Старокиївської фортець та нижнього міста Подолу з відображенням казенних і побутових будівель» [14]. Він виконаний у масштабі 80 сажнів у дюймі, тож елементи фортеці окреслено детальніше. Зокрема, позначено рови

Рис. 7. «Генеральний план усім трьом київським фортецям із ситуацією біля них, складений 1750 р.»

Рис. 8. «План Києво-Печерської, Старокиївської фортеці та нижнього міста Подолу з відображенням казенних і побутових будівель». 1780 р.

нове планування міста на першому проектному плані (не зберігся), за яким Старокиївська та Печерська фортеці з'єдналися новим ретраншементом, а Поділ мав бути знищений (чого не сталося). Того ж року видано ще один план, на якому зображено наявні та заплановані будівлі. Схема фортифікацій повторює план 1787 року. Ще одна карта міста в 1787 році виконана губернською владою для районування. Масштаб у 3 версти в дюймі дуже дрібний для дослідження захисних споруд Старокиївської гори, але й за такого масштабу помітно, що їх план не змінився. План 1797 року має багато запозичень з ранішого. План 1799 року повторює попередній, дрібний масштаб 200 сажнів на дюйм; збереглася копія архітектора А. Меленського початку ХІХ ст. У 1800 році складено перший план, на якому не позначені захисні споруди [8, с. 66].

У 1803 році через розростання міста постало завдання складання детальні-

з мостами від Софійської та Михайлівської брам, Воеводську хвіртку, сходи до Андріївського бастиону. Загальні риси захисних споруд не змінилися від 1745 року. Запитання виникає лише з Київською брамою, зображення якої або схематичне, або пошкоджене на згині паперу (рис. 8).

У 1783 році, на основі плану 1780 року, складено «План Старокиївської фортеці з внутрішньою забудовою та нижнього міста Подолу», де зображено тільки Поділ і Верхнє місто в масштабі 40 сажнів у дюймі. Що важливо, починаючи із цієї мапи, на ділянці від острогу на Кожум'яках до Андріївської церкви не зображено валів, що може свідчити про заміну їх на розкати. По краю гори влаштовано укріплення для запобігання зсуву ґрунту. На плані його форма нагадує колишні Предтеченський і Різдва́ний виводи. Також уперше зображено міст від Софійської брами. Інші конструктивні деталі не відрізняються від планів 1695 та 1745 років (рис. 9).

У 1787 році Катерина II затвердила

Рис. 9. «План Старокиївської фортеці з внутрішньою забудовою та нижнього міста Подолу». 1783 р.

Рис. 10. План Києва архітектора А. Меленського. 1803 р.

пійоване з плану 1803 року. У 1812 році створено перший план після пожежі на Подолі, де одночасно показано ділянки до трагедії та нові розмежовані [14]. Варто зазначити, що ділянка фортифікацій від Кожум'як до Андріївської церкви позначена як вал (?), а не розкат, що було чи то наслідком копіювання попередньої карти, чи то якась помилка автора. Інші конструктивні деталі не відрізняються від планів 1695 та 1745 років.

У 1812 році з'явився інший план міста з проектними ділянками. Що важливо, тут на місці ще існуючого валу від Печерської брами до Михайлівського відділу позначено проектні будівлі, що вказує на ставлення влади Києва до валів Старого міста. У місті Володимира не намальовано захисних споруд від Софійської брами до Андріївської церкви. Інші конструктивні особливості збережено. Відомо, що після утвердження плану Звіринецького укріплення 1810 року (під час підготовки до війни з французами) було вирішено не оновлювати укріплення Старокиївської гори. Відрізок від Кожум'як до Андріївської церкви знову показано без валів (рис. 11). На планах 1816 та 1819 років захисні споруди зображені без змін [8, с. 72–73].

У 1833 році було створено новий план, затверджений за життя А. Меленського, який відображає нове районування міста на 6 частин, зображує поквартальну забудову наявну й заплановану [8, с. 76–77]. Уже було розпочато будівництво нової Київської фортеці, тож Старокиївська остаточно втратила захисну роль. Передбачалося перенесення багатьох казенних споруд на територію Верхнього

шого плану, що його виконав архітектор А. Меленський [14]. Виконаний з позначкою планів усіх будівель, підписами їх та каталогом, подав важливі деталі в масштабі 20 сажнів на дюйм. Наголосимо, що це найдокладніший план до пожежі 1811 року. Судячи з нього, розкати могли бути у два яруси або схил гори деформовано ескарпами для запобігання зсувів. Також зображено Софійську браму з однією лінією валів – без внутрішньої мурованої конструкції. Інші конструктивні деталі не відрізняються від планів 1695 та 1745 років (рис. 10).

Одразу після пожежі А. Меленський запропонував свій план перебудови Подолу на карті 1811 року, де Верхнє місто ско-

Рис. 11. План Києва. 1812 р.

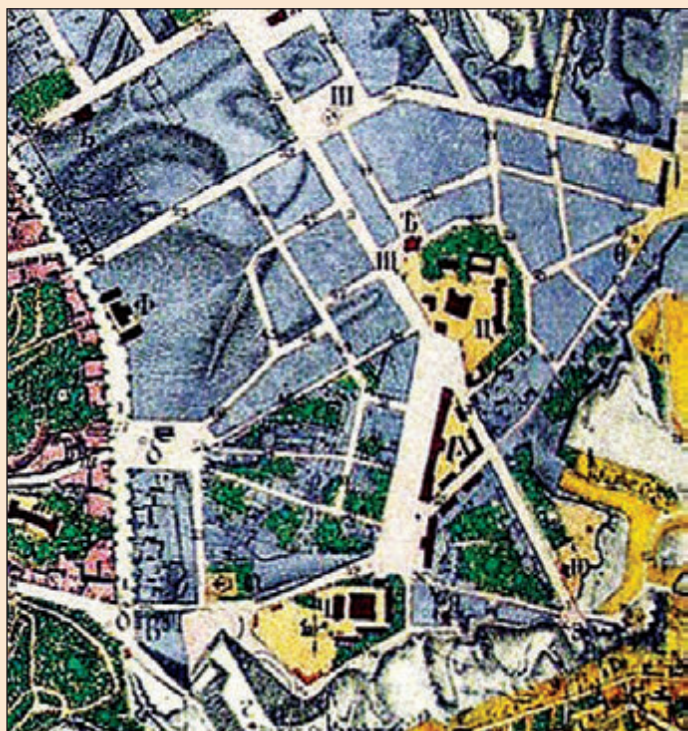

Рис. 12. План Києва. 1865 р.

блений архітектором В. І. Беретті. Від попереднього він відрізняється чіткішими деталями, але залишки валу Володимирівського міста повторюються. На плані 1838 року центр міста скопійовано з попереднього. У 1842 році вийшов детальний план Києва, де зображені залишки ще недемонтованих валів. Цікаво, що важливі у воєнному сенсі споруди Київської фортеці лаконічно не зображено, а неважливі в цьому сенсі вали та брами центру міста показані. Старокиївська гора має зображення, схожі на фортифікацію тільки від Кожум'як до Андріївської церкви, що також може відображати укріплення схилу гори. Імовірно, це копія з попереднього плану. У 1843 році полковник фон Руге виконав план на основі попереднього року. У 1846 та 1849 роках створено подібні до нього карти з деякими доповненнями, які не торкнулися фортифікацій [8, с. 80].

На плані міста 1865 року востаннє вказано залишки валів від колишньої Львівської брами до Кожум'як [8, с. 87]. Старокиївська гора знову має позначки, схожі на фортифікацію від Кожум'як до Андріївської церкви, що також може передавати укріплення схилу гори або ж копіювати попередні плани (рис. 12).

Від середини ХІХ ст. вали зникли з обличчя міста, і вже 1884 року М. Тарановський вказав на їхню відсутність [15, с. 50]. До середини ХІХ ст. відносяться декілька малюнків, на яких зображені залишки валів міста Ярослава. Нині вал лишився невеличким фрагментом лише на вул. Б. Грінченка навпроти Будинку архітектора.

Розглянувши графічні джерела, які відображають розвиток фортифікацій Старокиївської гори протягом трьох століть, можемо поділити їх на три основні групи: 1) захисні споруди не зображено або зображено досить схематично (майже всі джерела ХVІІ та першої половини ХVІІІ ст.); 2) на інструментальних масштабних планах накреслено деталі захисних споруд – плани від середини ХVІІІ до початку ХІХ ст., а також два плани

міста, для чого вирішили перепланувати його вузькі криві вулички. Скрізь, де старі земляні насипи заважали будівництву, їх нівелювали. Тут уже зазначено недобудований Олександрівський костел на місці колишнього валу. Крім того, уже не нанесено внутрішні вали (поперечний і між «Володимировим» та «Ізяславовим» містами). Вали Володимирівського міста позначені від Андріївської церкви до Михайлівського відділення. Від колишнього Петрівського до колишнього Різдвяного виводів вказано об'єкт, схожий на зображення валів в інших частинах міста, але то могло бути зображення укріплення схилу гори. Цей план маркує третій етап картографування захисних споруд Києва, коли наносили лише ще недемонтовані відрізки.

У 1834 році міська влада затвердила положення «Об устройстве Киева», а в 1837 році – проект забудови міста, розро-

початку XVIII ст.; 3) на планах 30–60-х років XIX ст. подано залишки захисних споруд від часу відмови від них до повного їх демонтажу. У першій групі слід виділили план І. Ушакова 1695 року, який, хоч і неінструментальний і немасштабний, але передає майже всі конструктивні деталі фортифікацій. Здійснений аналіз дозволить докладніше дослідити фортифікаційні споруди Старокиївської гори середини XVII – середини XIX ст.

Література

1. *Алферова Г. В.* Организация строительства городов в Русском государстве в XVI–XVII веках / Г. В. Алферова // Вопросы истории. – М. : Правда, 1977. – № 7. – С. 50–67.
2. *Алферова Г. В., Харламов В. А.* Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) / Г. В. Алферова, В. А. Харламов // Вопросы истории. – М. : Правда, 1979. – № 7. – С. 61–75.
3. *Алферова Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк / Г. В. Алферова, В. А. Харламов. – К. : Наукова думка, 1982. – 160 с.
4. *Высоцкий С. А.* Золотые ворота в Киеве / С. А. Высоцкий. – К. : Наукова думка, 1982. – 127 с.
5. *де Боплан Г. Л.* Специальный и подробный план Украины с относящимися к ней воеводствами, чеканный в меди трудом и старанием Вильгельма Гондии, привилегированного гравера его величества короля Польши и Швеции [Электронный ресурс]. – Гданьск, 1650. – Режим доступа : <http://boplan.pereplut.net/map/4.html>.
6. *Закревский Н.* Описание Киева / Н. Закревский. – М. : Типография В. Грачева, 1868. – Т. 2. – 950 с.
7. *Ісаєвич Я.* Мартин Груневег і його опис Києва / Я. Ісаєвич // Всесвіт. – К. : Всесвіт, 1981. – № 5. – С. 204–211.
8. Київ: історичний огляд. Карти, ілюстрації, документи / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – 232 с.
9. *Килиевич С. Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований / С. Р. Килиевич. – К. : Наукова думка, 1982. – 176 с.
10. *Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева / Н. И. Петров. – К. : Типография Императорского Университета св. Владимира, 1897. – 269 с.
11. *Пономаренко Л.* Плани міста Києва XVII–XIX ст. як історичне джерело / Л. Пономаренко // Київська старовина. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 62–69.
12. *Попельницька О.* План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії / О. Попельницька // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2005. – № 12. – С. 328–342.
13. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / В. Б. Антонович, Ф. А. Терновский. – К. : Временная комиссия для разбора древних актов, 1874. – 186 с.
14. Старовинні та історичні карти Києва і регіону // Книга-Диск. – К. : Варто. – 2010.
15. *Тарановский Н.* Путеводитель. Киев и его окрестности / Н. Тарановский. – К. : Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1884. – 138 с.